

KÖKTÜRKLERİN TARİHİNE BİR BAKIŞ *

III. ŞEHİR GÖZÜYLE STEP

A. v.

GABAİN

Kısaltarak çeviren :
Saadet ÇAGATAY

Bu etüdün bizde yayımlanmamış olan üçüncü bölümü bibliyografya ve bilhassa tarih bakımından büyük önem taşır. Burada da diğer bölümlerde olduğu gibi şehir ve göçebe hayatının münasebetleri incelenmiştir. Kaynak olarak Mani dinine mensup onbir metin ele alınarak, tarihî hâdiseler aydınlatılmağa çalışılmıştır. Turfan vahasında bulunmuş olan bu metinler, başka her hangi bir yerden getirilmemiş olup, aglebi ihtimal bu vahanın şehirlerinde meydana gelmiş yazılardır ve step hükümdarlarının şehirli ahaliye yaptığı türlü türlü tesirlerin izlerini göstermektedir. Tarihî bakımdan şayanı dikkat olan bu Türkçe metin parçalarından o zamanın şehir ahalisinin medenî hayatına dair oldukça sarih bir görüş elde edilebiliyor.

1. Metin—(A. v. *Le ÇOQ*, *Mani chaical I*, 23-30 s.) de *Mani* metinlerinde geçen ve A.v, *Le COQ*'un tam olarak anlayamamış olduğu *Mani* dinine isnat edilen takdis formülleri ve dinî rütbelere¹ (51 s.) gözden geçirilmiş metnin yazılış tarihi de tesbit edilmiştir (54 s.). Bundan başka bazı coğrafi isimler tasrih edilmiştir. Ötügen hükümdarlarıyla diğer bazı Türk kavimlerinin bey ve hükümdarlarının münasebeti, bilhassa Hoçço ile münasebet vesikalarla aydınlatılmağa çalışılmıştır. Bu 1. metin'de Karluk hükümdarı Arslan II-tirgü k'le Ötügen-Uygur kakam İl -tutmuş'in aynı devrin hükümdarları oldukları tesbit ediliyor. Bu metin (*M I*, 23 - 30 s.) hakkında şöyle denmektedir :

* *Step pe und Stadt im Leben der altsten Türken*» (En eski Türklerin hayatında step ve şehir) A. v. GABAİN, *Der islam* Band 29-i, Berlin 1949.

Bu yazı : I. *Steppe o der St a d t ?* (Step mi şehir mi ?); II. *St ep pe und St ad t* (Step ve şehir) ; III. *Mit den A u gen der Stadt g e s eken* (Şehir gözüyle step) başlıklı üç bölümden ibarettir. Birinci ve ikinci bölümü Dil ve Tarih-Çoğrafya Fakültesi Dergisinin II. cilt. 5. sayısında "*Köktürklerin t a r i h i n e b i r b a k ı ş*» başlığıyla kısaltılarak Türkçeye çevrilip yayımlanmıştı. Bu iki bölüme üçüncü bölümü olan (*Mit den Augen der S i a d t g e s e h e n*) de eklenerek, üçü birden toplu halde Almanca '*İslam*' mecmuasında yayımlanmıştır. Bu yazı adı geçen makalenin 3. bölümüdür.

¹ Bu rütbelere şunlardır:

- I. *tüzünom* arkası
- II. *no m pr(a)şdankları prş danlar ı (?)*
- III. *tüzü ö dr ül mi ş ar ı ğ dıntarlar*
- IV. *ma xi s t ak* ve kâtipler.
- V. *k a m a ğ barca s evüg üzütlüg nig o-şaklar*

—A. v. Le COQ yayımının muhtevası diğer bazı alimlerin bu konuda yaptıkları bir çok araştırmalarla da ele alınmıştır. E. CHAVANNES ve P. PELLİOT "*Un traite manicheen,*" (J. A. 1913, 140 s.) de bu metnin orijinal Uygurca şekli *iki yiltiz nom* olup, Çincece *Er-tsung-king* serlevhasını taşıyan bir eser ve sonunda çok önemli bir son sözü olduğunu kabul etmişlerdi. Bundan istidlal ettiğimize göre (bk. A. v. Le COQ28-19 s.) bu , metni yazan *Ağduk* adlı² *mar işoyazd* unvanını taşıyan bir *maxis-tak'dn*. Toharistan'da *mojak*³ *mar Vahman hiar yazd toyn'un* oturduğu zamanda, *Arslan l'tirgük* adlı *Çiği l* beyinin hakimiyete geçmesi dolayısıyla yazılmıştır. Bu Beye *Altun-Arğu* halkının ve *Kaşa* şehrinin de *hanı* denmektedir. Bundan başka o, *Çiğil* ve *Ordu* şehirlerinin hükümdarıdır. Hem de o Mani metinlerinde raslanan "(bütün) Türklerin başı ve büyüğü,, manasına gelen *uluğ türkdün praşdanki*, yani ruhanî baş unvanını taşımaktadır. Böylece burada bir Türk hükümdarının devlet başına geçmesi ve bunun da Garpta İran Türk hududu sahasında *Çiğil* hükümdarı olması bahis mevzuudur. *Çiğil*, Karluk birliğinin başında gelen bir uruğdu. Karahaniler üzerinde araştırmalar yapan O. PRITSAK *Arslan İl-tirgük'ün* Karluk hükümdarı olduğunu *Çiğil* kelimesinin zikredilmesiyle isbat edilmiştir diye kat'î olarak kabul ediyor. Bundan başka *Arslan l'tirgük* T a l a s (Taraz) ve *Ar gu* sahalarında ve Y e d i s u- vadilerinde yani Karluklara ait olan arazi üzerinde hükümdarlık etmiştir.

Arğu için Kaşğari'den başka CAMAL alKARŞİ'nin eserinde (1282 yıllarında) ili havzasında *Almalığ* (**Albalık*) ایل الارغو *il-al Arğu* denmektedir.

Arslan il-tirgük'ün hükümdarlık devrini tesbit için : Karluk lar T a l a s ve Y e d i s u vadilerini 766 da almışlardır.

Arslan İl-tirgük, diğer bir adıyla *Alp tarhan beg*, kagan olarak zikr edilmiyor, o ancak *tarhan* ve *bur gu- çan* unvanlarını taşıyor. Buna göre o *Ötük en* derebeyidir, ve 840 tan evvel hükümdarlık etmiş olan Karluk hükümdarı olmalıdır. Bir çok kaynaklardan biliyoruz ki (meselâ *Kara Balğasun* âbidesi) IX. yüzyılın ilk yarısında Karluk hükümdarları Uygur hakanlarıyla oldukça yakın derebeyliği münasebetinde bulunmuşlardır. Bundan da anlaşılıyor ki

² «Türkçe Mani Elyazmaları» başlığıye Fuat KÖSERAI'F tarafından Türkçeye çevrilmiş olan bu *Mani c hai c a I*, 1936, T. D. K. yayımı olarak İstanbul'da Devlet Basımevi'nde çıkmıştır. Bu yayımda *Ağ duk* ismi 22. sahifede, *m o j a k'ın* ve *Arslan İl-tirgük'ün* adları, rütbeleri ve hükümdarlık ettiği sahalar 21. sahifede zikredilmiştir.

³ *mojak* Sogdçada *mwçk'* usta, Uygurca mukabili *nom arkası* olarak verilmektedir (52 s.).

aynı *Ağduk* adlı kâtip, Uygur Hakanı ve Karluk *tarhan'ı* için metinleri (yani resmî yazıları) yazmıştır.

Manichaica III-43 s. de zikredilmiş olan *İl-tutmış* üçüncü Uygur hakanıdır (759-780), adı da bunu isbat eder. Böylece *İl-tutmış Arslan îl-tirgük* ve *Ağduk*⁴ aynı devrin adamlarıdır. Bununla metnin tarihi tesbit edilmiş oluyor. Bu metin bir Karluk beyi için 766-840 arasında kopye edilmiştir. Belki de Karluk'ların Garpta idareyi ele aldıkları 780 sıralanındadır. *Ağduk'ın* eserinin heyecanlı karakterinden, bu yazının fevkalâde bir hâdise vesilesiyle yazıldığı tahmin edilebilir. Belki bunun hatimesi Karluk hükümdarının eski Garp Türk (Türgiş) devletinin idaresini ele* alması gibi büyük bir tarihî vakanın tebcili için yazılmıştır.

Metnin dili Uygurca değil, *n-lehçesi*, yani Garp Türkçesidir. Meselâ - *ağ* akkuzatifleri, - *an* instrumentalleri, - *da* ablatifleri ve küçültme - *k in ye'*leri vardır. —

2. *metin* — (A. v. Le COQ, *Manichaica III,43* s. No 28) yine *Ağduk* tarafından yazılmıştır. Burada *İl-tutmış'un* unvanı arasında: *kün ay t(e)ngride kut bulmuş* yani: güneş ve ay tanrısı tarafından takdis edilmiş tabiri, Şaman olan *Köktürk*'lerde kullanılmamış, *Han* devrinde Hunlar tarafından kullanılmış bir unvanıdır. Bu ananeyi *Köktürk*'ler değil, *Ötüken*'deki Uygurlar devam ettirmişlerdir. Buradaki *İl-tutmış* Hakan da yine 759-780 de hükümdarlık eden Uygur Hakanı olmalıdır. Bir ehemmiyetli nokta da şudur : bu metin Mani dinine tabi Hoço (Kuça) şehir ahalisine ait olduğu halde, kendi hükümdarları olmıyan Uygur hükümdarının tarihiyle gösterilmektedir (55 s.)⁵ —

3. *metin* — (*Manichaica* \, 21 - 22 s.) yine *Ağduk* tarafından yazılmış olsa gerek, yani aynı devreye aittir, *Vahman* adlı bir *maxistak* zikredilmektedir.—

4. *metin*—(F. W. K. MÜLLER, *Pfahlschriften* 22-29 s.) *Kül Bilge* adlı *tnri han* devrinde yazılmıştır.—

Metnin tarihi türlü tarihî vakalarla aydınlatıldıktan sonra 767 olarak tesbit edilmektedir. Bu metne göre de:

— Uygurlar *Ötüken'den* (yani bugünkü Moğolistan'dan) devleti idare ediyorlardı. Bu hükümdarın idare ettiği devlet arazisi olarak doğudan batıya kadar çok geniş bir saha gösterilmektedir. Şimal ve

⁴ *Ağduk'ın* adı üç metinde geçiyor. Buna göre o, *Ötüken-Uygur* hakanlarının resmi kâtipliğini eden bir zattır.

⁵ Birinci metnin izahının sonunda buna dair şu aydınlatıcı ilâve vardır: —Stepli oturan Türkler, şehirlere ve onların gayelerine çok az anlayış göstermişlerdir. Onun için şehirliler, bilhassa Mani dinine mensup ahali, stepli göçebe Türklere karşı çok az sempati besliyordu. Bu yüzden bu şehirliler çok uzakta oturdukları halde, bir çok zengin şehirlerin efendisi olan ve Hoço halkına karşı da muayyen anlayış gösteren hakana, daha ziyade temayül ediyorlardı. —

Ötüken hiç zikredilmiyor, çünkü bu saha şehirli kâtip için ehemmiyetsizdi. —

5. *metin*— (F. W. K. MÜLLER *Pfahlschriften* 6 s.) Bir manastırın açılış töreni münasebetiyle 760 da yazılmıştır. Stepteki Uygur hükümdarı ile Hoço'daki Budist şehir ahalisinin münasebetini aydınlatır. Tarihi: *Kül Bilge*'nin yerine geçmiş *Bögü tnrık e-n imiz*' in tahta geçtiğinin ikinci yılı olarak gösteriliyor. *Bögü'ye tnrikenimiz* dendiği halde, Uygur *Ötüken* devletini kuran *Kül Bilge* için bu tabir yani 'bizim hükümdar' tabiri kullanılmamaktadır. Bu hükümdara göre tarih konması, Hoço Uygur devletine iltilhak etmemiş olsa dahi, Uygurlara karşı hakikî veya teklif halindeki tebaalık münasebetinin bahis mevzuu olduğu anlaşılmaktadır.

Hükümdarın büyük unvanı, Hoço'da kullanılan ve daha sade olan *tnrikenle* ifade edilir (58 s.). Hoço hisarının beyi (*Hoço balık begi*) ikinci derecede, her halde Uygur hükümdarına tabi bir derebeyidir. —

6. *metin*—(W. BANG, A. v. GABAIN, *Türkische Turfan-Texte* II A.)

Bögü Hakan Çin'de Mani dinine yakından temas ettikten sonra, 762 de bu dini resmen kabul eder. Bu esnada Uygur sarayında bulunan bir Mani dinine mensup kimse, bu devlet merasiminin nasıl geçtiğini anlatır. Yazar saray idaresini çok muhteşem olarak tasvir eder. Saray idaresi artık yarı yarıya şehirleşmiş olmalıdır. —

7. *metin*—(A. v. Le COQ, *Thomsen-Festschrift*) *Bögü* Hakan Mani dinini resmi din olarak kabul ettikten sonra, kendi idaresi altında bulunmayan Hoço'da, Mani dinini öğreten üç kişiyi tayin ettirmek için, Hoço ruhanî reisi ile müzakerelerde bulunmak üzere şahsan Hoço'ya gider. Bu esnada *Bögü* Hakan yalnız kendisini askerî muhafızlarla korumak için değil, bilhassa ihtişamı seven şehirlilere (Türlere, Sogd'lara, Çinlilere, Toharlara) tesir etmek ve bununla sonradan bu memleketin manen zabtını hazırlamak için, bütün saray maiyetini kendisi ile beraber götürmüş olsa gerek.—

8. *v e si ka*- Bu hadiseyi bir Hoço tarihçisi yazdığı gibi, belki bir ressam da tasvir etmiştir. A. v. Le COQ, *Manichäische Miniatur en* Tafel 8 a, da olan resim bu devlet merasimini canlandırıyor gibi geliyor. Burada hükümdar dini münakaşalarda tasvir edildiği gibi (bk. 6, metne, TTII, A) bir taçla değil, - nüfuz sahasından uzakta- belki hükümlanlık iradesini göstermek için altın miğferle gösterilmektedir.—

9. *metin*-Din değiştirmesi dolayısıyla, step Uygur hükümdarına yalnız Hoço Türleri temayül etmiyor, İran manihastleri de buna sevinçle iştirak ediyorlar. Bir İranî metin de bunu teyit ediyor (bk. F. W. K. MÜLLER *Thomsen-Festschrift*) Burada *hakan* "Şarkın hükümdarı,, olarak zikrediliyor ki, bu ona tabi olmak demek

değildir, fakat buna rağmen veya bilhassa bu yüzden, ona dua ediliyordu. Bu metinde onun saray erkânından ve hemen hemen istisnasız hepsi Türk ismini taşıyan 13 kişi unvanlarıyla zikredilmektedir. Bu kadar iyi malûmat yalnız yazışma ile veya elçiler vasıtasıyla meydana gelemez, şehirli kâtipler *Ötüken*'deki (bugünkü Moğolistan-daki) sarayla çok iyi münasebette bulunmuş olsalar gerek.—

10. *metin* — (*Manichaica* I, 7-17 s.) de olan metnin sonunda 795 tarihli önemli bir hatime vardır. Burada tarih, yaşayan bir hükümdara göre değildir. "Mani'nin ilâhlar yerine göçtüğünden 522 yıl sonra domuz yılında⁶,, denmiştir. Yani Uygurların *Kutluğ Uluğ Bilge hağanın* (795-805 yıllarında) hükümdarlık devridir. O zaman Turlfan vahasında siyasî durum buhranlı idi. Daha evvelce, kısa süren muvaffakiyetlere götüren bir çok teşebbüslerden sonra, bu hükümdar 800 yılında dört *Tohri* (*Hoço*, *Karashahr* ve *Bişbalık*) sahasını ele geçirmeğe muvaffak olmuştu. Onun için bu hâdiseden kısa bir zaman sonra, bir manihaist dahi, tehditkâr bir mütecevizin tarihini atmakla onun tarafdarı olmuş görünmeğe cesaret edemiyordu. Fakat bu hatime yazıldığı sıralarda Mani dini mensubu cemaatle, step devleti arasında asla münasebet kesilmemişti. 12. sahifeden, *Bilge beg* adlı bir kimsenin *nom u l u g ı = prašt i nki* yani 'dini baş' olarak *Otükeride* oturduğunu öğreniyoruz. —

11. *metin*-- *Ma hrnâmag'ın* tarihi de bizim için enteresandır. (F.W.K. MÜLLER, *Ein Doppelblatt aus einem manichâischen Hymnenbuch Mahrnamagag* ABAW 1912). Bu İranî ilâhî kitabı Mani dini ruhanilerinin teşviki ile "ışık saçan Mani'nin doğumundan 546 yıl sonra,, yani 762 de *Bögü Hakan'ın* din değiştirdiği zamanda (bu da, bu din değişiminin Hoço memleketinin yazı kültürüne ne kadar tesir ettiğini gösterir) yazılmağa başlamış, sonradan yarıda bırakılmıştır. Ancak bir kaç nesil sonra, *ay t(e)nride kut bulmuş Alp Bilge* adlı Uygur hakanının devrinde tamamlanmıştır. Bu adda bir hükümdar 808 - 821 de ve bir başkası 825 - 832 de hükümdarlık etmiştir. Bu kayıtlar çok manidardır: Uygur step hükümdarının resmen Mani dinine geçmesi Hoço'da oturan Mani dinine mensup İranlıları o kadar sevindirmişti ki, oldukça büyük ve pahalı olan bu kitaba başlamağa sebep olmuştu. Fakat bu hâdiseyi müteakip, memleket daha onun eline geçmediğinden, sevinç ve gayret sönmüştür. Kitap ancak, Uygur hakanı onların hükümdarı olduktan sonra bitmiş ve alkışlarla ona ithaf edilebilmiştir. Bundan böyle bu "dinî eser,, şüphesiz, bu dinin cemaatine daima ithamlara sebebiyet veren, siyasî menfaat gayesini taşıyordu. Kâtip veya

⁶ Bu tarih eski şeklinde şöyle tesbit edilmiştir: *t(e) ngri mani bur k han t(e)n gri yiringerübardukanta kin biş yüztartuki eki-i otuzunç lağzın y lika ö tüken t eki nomuluğütâkel er d e m lig y(a)r la ğk anç u çı bi l g e b(e) g t (e) ngri m(a)r niv mani makhistak (k?) a a y ğ ın bu eki. . .* metin burada kesiliyor. TDK yayını 11 s. Çeviren : S. Ç.

daha doğrusu bunu yazmağa emir veren kimse, yalnız hükümdara, ailesine ve hükümet erkânına değil, Bişbalık, Çinaçkent, Kaşi ve Parwan (= Bedehşan) şehirlerinin yüksek şahsiyetlerine varıncaya kadar dua ediyor. Buranın hisar efendisinin, yani Hoço'nun başşehri Uygur valisinin, bunlardan sonra zikredilmesinden, bunların muayyen bir istiklâlê sahip olmalarını kabul etmeliyiz ki, onda bu istiklâl yoktu ve rütbece de bunlardan aşağı idi. Hoço şimdi tamamiyle Uygur hükümdarının eli altında idi. Onun valisi yalnız şehir kumandanı yüksek bir generaldi, hükümdar değildi. —

12. *metin*-(*Manichaica* III, 33-35 s.) deki metnin yazıcıları, *ıduk kut* unvanını taşıyan Avluç adlı hükümdarlarının ölümünden bahsederler.

Orhon Abidelerinde zikredildiği gibi bu unvan 734 sıralarında Bişbalık ve onun etrafında oturan Basım'larda hükümdar unvanı idi. Metnin devamında dışarıda Ötüken'de *Küçlög* adlı bir hükümdarın ortaya çıktığını ve yazıcılar tantana ile onun *ıduk kut* rütbesini tanıdıklarını yazarlar. Bu yazıcıların yazısında *hagan* tabiri kullanılmıyor, hükümdarımız yerine *iliğimiz* tabirini kullanıyorlar. Burada da step Uygur hükümdarı için, F. W. K. MÜLLER'in *Pfahlschriften* 22-29 s. olduğu gibi, süslü tabirler kullandıklarına göre, üstelik te adının *Küçlög* olduğuna ve *Ötüken* de hükümdarlık ettiğine göre, 821-824 arasında hüküm süren Uygur hükümdarı olmalıdır. Şu da kaydedilmelidir ki, bu manihaist kâtipler hiç çekinmeden Şaman ilahesi Ötüken'in ruhunu hürmetle zikrederler. —

Yazının son sahifesinde şehirli Uygurlara dair daha şu düşünceler vardır:

— Uygurlar yavaş yavaş şehirlerde yerleşir, şehirli ve köylü medeniyetini benimsiyerek kuvvetlenirler, ticaret işlerini üzerlerine alır ve böylece step hayatından uzaklaşırlar. Hoço Uygurları için step gündün güne ehemmiyetini kaybeder, şehir yavaş yavaş onların memleketi olur. Açık step sahası ve Ötüken'i Kırgızlar işgal ederler. Uygurlar tamamiyle şehirlere çekilirler, bazı Uygurlar Kansu'da yerleşirler. Ahalinin büyük bir kısmı devletin yıkılmasıyla Turfan vahasına sığınır, bu şekilde burada Türk unsuru çoğunluğu teşkil eder ve bu vaha şehirlerinin kültürünü ve maneviyatını Türkler tayin ederler. Türk olmayan ahali, galiba, tamamiyle bunların idaresi altına girer. Daha önceki göçebe ve Şamanlar şimdi şehirlidirler ve dünya dinini kabul etmişlerdir. Artık askeri ve siyasi fütuhata lüzum kalmamıştır, şehirli ahali bunlara tamamiyle uyuştur. Hoço devleti ahalisinin bu kadar zamandır güvendiği ve Uygur devrinde bunlara çok yardım etmiş olan step, şimdi bunlara bir daha düşman kesilir. F. W. K. MÜLLER'in *Pfahlschriften* 18-10 s. da, (983 de yazılmış metinde) dışarıda, yani stepte "hayduklar", ın yaşadığı endişe ile zikredilmektedir.

Bunlar göçebe hayatını artık anlamıyorlar, şehir ve step bir birinden bir daha ayrılmıştır*. —

* Bu yazılardan istidlal ettiğimize göre, Kırgız'lar tarafından mağlup edilinceye kadar *Uygurların* hüküm sürdükleri üçüncü eski Türk Devleti'nde (742-840) hükümdarlık eden hakanların isim ve devirleri şöyle olabilir:

Ötüken - Uygur Devleti'nin kurucusu :

<i>Kül Bilge</i>	<i>Hagan</i>	(743-746).
Eski adıyla	<i>El-tebir.</i>	
Oğlu:		
<i>Bilge Hağan</i>		(746-758).
<i>Böğü Hagan</i>		(759-780).
diğer bir ismiyle	<i>İl-tutmuş.</i>	
<i>Alp Kut lu ğ</i>		(780-789).
Eski ismi	<i>B a ğ a T a r h a n ,</i>	
<i>Kutluğ Bilge</i>		(790-795).
<i>Katluğ Uluğ Bilge Hağan</i>		(795-805).
<i>Alp Bilge (Hağan)</i>		(808-821) ve (825-832).
<i>Küçlüğ</i>		(821-824).
(<i>ı d u k k u t</i> unvanında).		

Çeviren S. Ç.